

Η Αθήνα στη μεσοβυζαντινή περίοδο

Τη σχετική ακμή και αίγλη διαδέχεται ο μαρασμός που συναντά ο Μιχαήλ Χωνιάτης

Του **Ν.Γ. Μοσχονά**

Ιστορικού Διευθυντή Ερευνών στο Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών Ε.Ι.Ε.

ΠΑΡΑ την περιθωριοποίηση της Αθήνας μετά την κατάργηση των φιλοσοφικών σχολών, που είχαν ακμάσει εκεί στους προηγούμενους αιώνες, η πόλη εξακολουθεί στη διάρκεια της μεσοβυζαντινής περιόδου να εκτείνεται με κάποιες αυξομειώσεις του πολεοδομικού ιστού σε όλη την έκταση που πριέκλειε το παλιό θεμιστόκλειο και αδριάνειο τείχος. Αυτό αιτιολογεί τη φροντίδα για την ανοικοδόμηση του εξωτερικού εκείνου τείχους την εποχή του Ιουστινιανού παράλληλα με την επισκευή του εσωτερικού τείχους που περιέβαλλε τη μικρή πόλη των υστερορωμαϊκών χρόνων. Ενας τρίτος οχυρωματικός περίβολος, το Ριζόκαστρο, που περιέζωνε το λόφο της Ακρόπολης με περίμετρο 1.240 μέτρα, χτίστηκε λίγο μετά τα μέσα του 11ου αιώνα.

Σχεδόν σε όλη την έκταση όπου εκτεινόταν η αρχαία πόλη, οι ανασκαφικές έρευνες αποκάλυψαν την ύπαρξη βυζαντινών συνοικιών και οιδοδομικών συνόλων με οικίες, βιοτεχνικά εργαστήρια, ναούς και άλλα οικοδομήματα. Οικοδομική

Μιχαήλ Χωνιάτης από τοιχογραφία στον Άγιο Πέτρο Καλυβίων Κουβαρά. Λόγιος της Κωνσταντινούπολης και γνώστης των κλασικών γραμμάτων, ο Χωνιάτης λάτρευε την Αθήνα, αν και τη γνώρισε σε παρακμή. Φωτισμένη φυσιογνωμία μητροπολίτη, από το 1182 ως το 1204, που αναγκάστηκε να την παραδώσει στους Φράγκους.

δραστηριότητα μαρτυρείται κατά τον 6ο και τον 7ο αιώνα, όταν ανοικοδομείται ο καθεδρικός ναός της Μεγάλης Παναγίας μέσα στον χώρο της Βιβλιοθήκης του Αδριανού. Φαίνεται, ότι κατά την εποχή αυτή η Αθήνα παρουσιάζει και πάλι αξιόλογη ανάπτυξη, ώστε να δικαιολογείται η λίγο πριν από τα μέσα του 8ου αιώνα ανύψωση της επισκοπής της Αθήνας σε μητρόπολη. Ο μητροπολίτης, εγκαταστημένος στην Ακρόπολη, ήταν ισχυρότατο πρόσωπο, πνευματικός ηγέτης και προστάτης του αθηναϊκού λαού απέναντι στις αυθαιρεσίες και τις πιέσεις των οργάνων της βυζαντινής διοίκησης.

Από διοικητική άποψη η Αθήνα υπαγόταν στον στρατηγό του Θέματος Ελλάδος, που έδρευε στη Θήβα και την τοπική διοίκηση ασκούσε ως έπαρχος ο άρχων Αθηνών (αποκαλείται και αθηναρχος), ενώ τα δημοσιονομικά πράγματα διαχειρίζονταν ανώτατοι δημόσιοι λειτουργοί που έφεραν τον τίτλο του διοικητή, βεστάρχη και προνοητή. Συχνότατα οι αυθαιρεσίες, η βιαιότητα και η πλεονεξία των βυζαντινών αρχόντων οδηγούσαν στην απόγνωση τους Αθηναίους, όπως και τους λοιπούς πληθυσμούς. Το έτος 915 οι Αθηναίοι αναγκάστηκαν να φονεύσουν με λιθοβολισμό μέλος στο χριστιανικό ναό του Παρθενώνα, όπου είχε καταφύγει τον τυραννικότατο άρχοντα της Αθήνας, Χασέ.

8ος αιώνας

Τον 8ο αιώνα έφερε την Αθήνα στην επικαιρότητα η σταδιοδρομία και η άνομη δράση της φιλόδοξης Αθηναίας Ειρήνης, που στέφθηκε αυτοκράτειρα του Βυζαντίου ως σύζυγος του Λέοντα Δ' το 778 μ.Χ. (τον 5ο αιώνα είχε στεφθεί αυτοκράτειρα και άλλη Αθηναία, η κόρη του φιλοσόφου Λεοντίου Αθηναίης-Ευδοκία, που είχε νυμφευθεί τον Θεοδόσιο Β') Τότε αναδείχθηκαν κάποιες αθηναϊκές οικογένειες, όπως η συγγενική της Ειρήνης οικογένεια των Σαρανταπήχων. Ο πατριάρχης Κωνσταντίνος Σαραντάπηχος αναφέρεται ως διοικητής της Αθήνας, ενώ ο γιος του Θεοφύλακτος υπήρξε σπαθάρης. Το έτος 807 μία ακόμη Αθηναία, η ανιψιά της Ειρήνης Θεοφανώ, στέφθηκε αυτοκράτειρα ως σύζυγος του Σταυράκιου.

Από τον 9ο αιώνα εκδηλώνεται στην Αθήνα νέα οικοδομική δραστηριότητα. Παράλληλα με την επισκευή των παλαιοχριστιανικών βασιλικών όσων αρχαίων ναών είχαν διασκευαστεί σε χριστιανικούς, οικοδομούνται νέοι. Η οικοδομική δραστηριότητα κορυφώνεται τον 11ο και τον 12ο αιώνα με την ανέγερση σειράς από κομψούς ναούς, όπως ο τρίκογχος ναός των Αγίων Αποστόλων του Σολάκη στην Αρχαία Αγορά, οι σταυρικού τύπου δικιόνιοι ή τετρακιόνιοι ναοί των Αγίων Ασωμάτων του Κεραμεικού,

Ερείπια βυζαντινών σπιτιών στα ανατολικά του Αγοραίου Κολωνού. (Φωτ. από την «Πολεοδομική εξέλιξη των Αθηνών», του Ι. Τραυλού, εκδ. ΚΑΠΟΝ).

των Αγίων Θεοδώρων, της Καπνικαρέας, της Παναγίας της Γοργοεπηκόου (Μικρή Μητρόπολη), του Αγίου Νικολάου του Ραγκαβά, της Αγίας Αικατερίνης, της Σωτείας του Κωπτάκη ο οκταγωνικού ρυθμού ναός της Σωτείας του Λυκοδήμου (σήμερα ρωσική εκκλησία) και άλλοι. Αλλά και στα περίχωρα της Αθήνας οικοδομούνται εξαίρετοι ναοί και μονές όπως η Μονή του Δαφνίου, η Ομορφη Εκκλησιά, η Μονή Αστερίου, η Καισαριανή.

Στην ίδια περίοδο (9ος-12ος αιώνας) ανάγονται και πολλές ιδιωτικές κατοικίες, εργα-στήρια και άλλα οικοδομήματα που σχηματίζουν πυκνοκατοικημένες συνοικίες. Ο τύπος της βυζαντινής αθηναϊκής κατοικίας δεν διέφερε από το αρχαίο πρότυπο. Τα δωμάτια οικοδομούνται γύρω από μια μικρή εσωτερική αυλή, που σε ορισμένες περιπτώσεις διαθέτει υπόστεγο ανοικτό χώρο στη μία πλευρά. Αλλά και οι δρόμοι της βυζαντινής Αθήνας ακολουθούσαν το σχεδιασμό του αρχαίου οδικού δικτύου, που ως ένα βαθμό έχει διατηρηθεί και στη σύγχρονη πόλη.

Το έτος 1018 επισκέφτηκε την Αθήνα ως τροπαιούχος νικητής των Βουλγάρων ο αυτοκράτορας Βασίλειος Β΄ και με ιδιαίτερη λαμπρότητα απηύθυνε τα ευχαριστήρια προς τη Θεοτόκο –την Παναγία την Αθηνιώτισσα– στο χριστιανικό ναό του Παρθενώνα, όπου προσέφερε πολλά και πολύτιμα αναθήματα συνδέοντας τη βυζαντινή εποποιία με τον ελληνισμό.

Πνευματικό Κέντρο

Τον 11ο και τον 12ο αιώνα η Αθήνα εμφανίζει σχετική ακμή και η αίγλη της ενισχύεται από την παρουσία στο μητροπολιτικό θρόνο ενάρετων και ευπαιδευτων ανδρών. Την εποχή αυτή η Αθήνα με την ανάπτυξη του πολεοδομικού ιστού, με το πλήθος των οικοδομημάτων και των μικρών αλλά περίτεχνων ναών και με την πολλαπλή οχύρωσή της, παρείχε άριστη εντύπωση και φαινόταν εξαιρετικά ασφαλή. Παρόλο που οι σχετικές ειδήσεις είναι πενιχρές, η φήμη της Αθήνας ως πνευματικού κέντρου φαίνεται ότι είχε εξαπλωθεί σε ανατολή και δύση, ως τη Σκανδιναβία, τα βρετανικά νησιά και την απώτατη Ισλανδία. Πασίγνωστος ήταν ο Παρθενώνας ως ναός της Παναγίας της Αθηνιώτισσας με την περίφημη άσβεστη λυχνία. Ο λαμπρός χριστιανικός ναός θαυμαζόταν από το πλήθος των πιστών που συνέρρεε από παντού στην Αθήνα κάθε χρόνο για να τιμηθεί η παγκόσμιος της Θεομήτορας πανηγυρίς...

Τον 11ο αιώνα ο σοφότατος Μιχαήλ Ψελλός προσπάθησε να κινησει το ενδιαφέρον των συγχρόνων του για την Ελλάδα και την Αθήνα, προβάλλοντας το αρχαίο κλέος, την άνθηση της φιλοσοφίας και των τεχνών· ενταύθα η Ακαδημία και οι κήποι των φιλοσόφων και το Ωδείο και η Ποικίλη Στοά και οι περιφανείς δήμοι, η Κηφισιά τα Φάλκρα... η Ελευσίς... πάντα Μουσών πνει, πάντα χαρίτων. Κατά τον Ψελλό, τα αθηναϊκά ερείπια ήταν λαμπρότερα

Η Γοργοεπήκοος (Αγ. Ελευθέριος σήμερα). Κτίσμα του 12ου αι., γνωστή ως Μικρή Μητρόπολη, αποτελεί κόσμημα της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής. Είναι κτίριο που συνδέει τη μεσοβυζαντινή εκκλησία με τους αρχαίους ναούς και βέβαια τη βυζαντινή Αθήνα με το κλασικό παρελθόν της: αυτό που ο Χωνιάτης αν και κληρικός, τιμούσε ιδιαίτερα. (Φωτ. Βασ. Καραμανώλης).

κι από τις σπουδαίες πόλεις. Η σπουδαιότητα της Αθήνας αυτή την εποχή καταφαίνεται και από το γεγονός ότι στο χρυσόβουλο του Αλεξίου Α΄ του 1082, με το οποίο παρείχε προνόμια στους Βενετούς, η Αθήνα και η περιοχή της (όριον Αθηνών) περιλαμβάνεται ανάμεσα στις εμπορικές εκείνες ζώνες, όπου οι Βενετοί είχαν δυνατότητα προνομιακής εμπορίας. Αλλωστε στην περιοχή της Αθήνας υπήρχε κάποια παραγωγή λαδιού, κρασιού και μελιού (ήταν από παλιά πασίγνωστο το μέλι του Υμηττού) και στην πόλη υπήρχε υφαντουργία, σαπωνοποιία και άλλες βιοτεχνίες, ενώ αξιόλογη δραστηριότητα ήταν η αλιεία και το εμπόριο των κοχυλιών (πορφύρας). Δεν είναι, λοιπόν, παράδοξο που στα μέσα του 12ου αιώνα ο Αραβας γεωγράφος Εδρυσή περιγράφει την Αθήνα ως «πολυάνθρωπη πόλη που περιβάλλεται από κήπους και καλλιεργημένα χωράφια».

Μιχαήλ Χωνιάτης

Προς τα τέλη του 12ου αιώνα, πιθανότατα το 1182, εγκαταστάθηκε στην Αθήνα ως νέος μητροπολίτης ο Μιχαήλ Ακομινάτος ο Χωνιάτης, άνδρας λογιότατος και φιλόλαλος, που οι Αθηναίοι τον υποδέχτηκαν πανηγυρικά. Ωστόσο, λίγο νωρίτερα η Αθήνα είχε υποστεί μεγάλη καταστροφή από την επιδρομή των Σαρακηνών, ενώ μεγάλη ανομβρία είχε καταστήσει άγονη την Αττική και είχε επιφέρει τη σιτοδεία. Γεμάτος από το όραμα του αρχαίου αθηναϊκού μεγαλείου ο ιεράρχης αντικρίζει ένα απογοητευτικό θέαμα· ερειπωμένα τείχη, σπίατα γκρεμισμένα που είχαν ανασκαφεί και είχαν

μετατραπεί σε χωράφια, ανθρώπους σε απόγνωση από τη φτώχεια, την πείνα και τον λοιμό που μάστιζαν την πόλη. Η πειρατία και οι εξωτερικές πιέσεις των αρχόντων είχαν ρημάξει την Αττική. Στον Εισβατήριο λόγο του, που εκφώνησε ο Χωνιάτης στον μητροπολιτικό ναό του Παρθενώνα, εξάγει την καταγωγή και τις προγονικές αρετές των Αθηναίων, αλλά δεν αργεί να διαπιστώσει ότι η αττικίζουσα καλλιέργειά του ήταν δυσνόητη για το απλοϊκό ποιμνίο.

Ο Χωνιάτης θαυμάζει το αττικό τοπίο, όπου υπήρχαν ακόμη χωρία κατάρρυτα και ανθινά και πολύδενδρα, και όπου διασώζονταν αρχαία τοπωνύμια, αλλά βλέποντας την ερηπωμένη πόλη και την άκαρπη ύπαιθρο θρηνεί για το κατάντημα της Αθήνας και περιγράφει στις επιστολές, στους λόγους και στα υπομνήματά του με ζοφερά χρώματα την κατάσταση προσηλαθώντας να κινησει το ενδιαφέρον των ισχυρών για την ανακούφιση του αθηναϊκού λαού. Καταγγέλλει την απληστία των πραιτέρων και των φορολόγων που απομυζούσαν την πόλη και την ύπαιθρο. Τονίζει τη μείωση του πληθυσμού, την έλλειψη τεχνιτών, την απουσία βιοτεχνικής δραστηριότητας, την πνευματική παρακμή, την αλλοίωση της γλώσσας.

Και στον έμμετρο θρήνο που συνέθεσε για την Αθήνα καταλήγει στη θλιβερή διαπίστωση: *Οικών Αθήνας, ουκ Αθήνας που βλέπω... Ολωλε σύμπα των Αθηνών κλέος.* Ο Χωνιάτης αγωνίστηκε για την αναβάθμιση της αθηναϊκής πραγματικότητας. Πλούτισε τη μικρή βιβλιοθήκη που βρήκε στη Μητρόπολη της Αθήνας με πολλά

σπουδαία χειρόγραφα που είχε φέρει μαζί του και με άλλα που προμηθεύτηκε στην Αθήνα και η μητροπολιτική κατοικία του στα Προπύλαια έγινε κέντρο της κοινωνικής και της πνευματικής ζωής της πόλης.

Στη διάρκεια της ιεραρχίας του ο Χωνιάτης θα έβλεπε να ολοκληρώνεται η καταστροφή της Αθήνας με την εισβολή στην Αττική του φιλόδοξου δυνάστη του Ναυπλίου Λεόντα Σγουρού το 1203. Ο δραστήριος μητροπολίτης υπερασπίστηκε με σθένος την Αθήνα αντιτάσσοντας από την Ακρόπολη αποτελεσματική άμυνα. Ο επιδρομέας αναγκάστηκε να αποχωρήσει, αφού λεηλάτησε και πυρπόλησε την πόλη, χωρίς να κατορθώσει να κυριεύσει την Ακρόπολη.

Ωστόσο, οι Αθηναίοι εξουθενωμένοι από τα ποικίλα δεινά φαίνεται ότι δεν είχαν πλέον πολλές δυνατότητες για άλλη αντίσταση. Ετσι, η Αθήνα έγινε εύκολη λεία για τους Φράγκους που την κατέλαβαν αμαχητί στα τέλη του 1204.

Βιβλιογραφία:

- 1) Σπ. Π. Λάμπρου, *Αθήνα περί τα τέλη του δωδεκάτου αιώνα*. Αθήνα 1878.
- 2) Φ. Γρηγοροβίου, *Ιστορία της πόλεως των Αθηνών κατά τους μέσους αιώνες, μετάφραση με διορθώσεις και προσθήκες Σπ. Π. Λάμπρου, τόμο 2, Αθήνα 1904.*
- 3) Δ. Καμπούρογλου, *Το Ριζόκαστρο, Αθήνα 1920.*
- 4) Δ. Καμπούρογλου, *Η άλωση των Αθηνών υπό των Σαρακηνών, Αθήνα 1935.*
- 5) K. Setton, *Athens in the Later Twelfth Century*, «Speculum» 19 (1944), σελ. 179-209.
- 6) Μ. Χατζηδάκη, *Βυζαντινή Αθήνα, Αθήνα (1958).*
- 7) Ι. Τραυλού, *Πολεοδομική εξέλιξις των Αθηνών, Αθήνα 1960.*